

פרק שישי: מושבות הצפון בשמיטת תרס"ג

זכרון יעקב וסביבתה
המעבר לרשותה של יק"א חולל שינוי משמעותי באופייה החקלאי והדמוגרפי של המושבה, שהיוותה את מרכז הפקידות בצפון.

בשנת 1900 נמנו בזכרון יעקב ובנותיה (שפיה ובת-שלמה), כ-115-120 משפחות כורמים,²⁷⁸ שפרנסתן הייתה תלויה במחירים המסובסדים של היקב ובתמיכה מן הברון, וסביבן מערך פקידות גדול. יק"א טענה שחובה לצמצם את ההתיישבות באופן דרסטי, כדי להעמידה על בסיס ריאלי.²⁷⁹

השינוי היה כרוך במאבקים מרים בין הפקידות לאיכרים, שנמשכו למעלה משנתיים. הפקידות טענה שאין מקום במושבה ליותר מ-25-30 משפחות כורמים. היא הפסיקה את מתן התמיכות ועודדה עזיבה של משפחות לחו"ל ולהתיישבות החדשה שהחלה להקים בגליל התחתון, באמצעות מתן פיצויים. בעקבות מאבק עיקש של האיכרים, החליטה הפקידות, במהלך שנת תרס"א (1901), לרכוש אדמות נוספות, עבור הרחבת משקי המשפחות ובכך למתן את הדרישה לעזיבה. למעשה, במהלך שנת 1902 היה מצבם של האיכרים עדיין לוט בערפל, שכן טרם היה ברור כיצד יחולקו הכרמים בין המשפחות הנותרות, ומה יהיו תנאי עבודתם בכלל. פקיד יק"א, יצחק שטרקמט, הודיע בתחילת דצמבר 1901 (כסלו תרס"ב), כי מי שמעוניין יוכל לעבוד כשכיר יום. האיכרים סרבו לצאת לעבודה, אף שרעבו ללחם, כל עוד לא יחולקו האדמות והכרמים. בראשית שנת 1902 הדבר טרם סודר, ואיכרים אחדים יצאו לעבוד כפועלים, בשל מצבם הקשה. 4 משפחות עזבו ביום אחד (12.12.1901) לאמריקה ולאוסטרליה.²⁸⁰

המשא-ומתן עם הפקידות נמשך עד סוף קיץ 1902. במכתב לפריינטה מ-23.9.1902 (כ"א באלול תרס"ב) ציינו חברי הוועד כי הובטח להם על ידו שעד אוקטובר 1902 יהיו כל המתיישבים מסודרים באופן שלם על ידי תוספת אדמה. אולם ב-15.9.1902 הודיע להם פקיד המושבה כי טרם נקנתה אדמה ומי יודע מתי יקנוה. "ובכן אין בידנו אלא אותה אדמה שעליה עבדנו 21 שנים לשוא, הואיל והניסיון למדנו, כי זו לא תתן לנו לעולם כדי קיום. כל מתישב יש לו כיום שבעה, שבעה וחצי

278. ראו בדו"ח של מאירוביץ, לעיל ליד הע' 61.

279. בשנת 1904 יעמדו הרווחים מענף הגפן במושבה על 600 פר' בלבד למשפחת כורמים (ל-73 משפחות), לעומת 1,200 פר' בשנת 1900 (ל-115 משפחות), בשל הורדת המחירים לכיוון מחירי השוק הראליים (עבר-הדני, אגודת הכורמים, עמ' 116).

280. סמסונוב, זכרון יעקב, עמ' 270-275.

הקטאר, ובכללם מטעי הגפנים והעצים. חלקה כזו היתה בידי כל מתישב גם בשנת 1882, כשהמתיישרים קנו את האדמה. ולולא הברון שתמך בנו כל הזמן לא היינו יכולים לעמוד, כי באין אדמה ככל הצורך אין האיכר יכול להתקיים בכוח עצמו". הוועד ציין כי הוא מודה ליק"א על סיועה עתה במתן בהמות, כלי עבודה ומבנים הדרושים לעבודה,²⁸¹ כיוון שבשנה שעברה הם נכנסו לחובות להשגתם והם חייבים עוד 30,000 פר', ואינם יודעים כיצד ניתן לשלם חובות אלו. הם ביקשו שיק"א תזדרז בקניית האדמה ובמתן סיוע נדרש לעבודה, כמו גם שתחזור בה מההחלטה שלא לממן את הוצאות הציבור והדת במושבה. "איך נוכל לשאת באלה, בשעה שאין ידנו משגת אפילו כדי צרכי כלכלה. האחד באוקטובר כבר עומד מאחורי האוזן, וכמעט כל המתיישרים כבר יושבים בלא מזון ומחיה".²⁸² קשה היה גם מצבם של הפועלים שעבדו במושבה בענף הגפן, בזמירה, בהרכבה ובעבודות נוספות.²⁸³

בשלב זה הצליחה הפקידות לקנות כ-6,000 דונם בכפר בורג', מרחק שעה הליכה מהמושבה (לימים בנימינה), לצורך שכלולן של 28 משפחות. כעבור כחצי שנה ייקנה שטח נוסף בן כ-5,000 דונם בכפר מראח (לימים גבעת עדה), שיועד לשכלול 35 המשפחות הנותרות, שכללו משפחות משפיה ומבת שלמה. בכך גם קיוותה הפקידות ליצור רצף קרקעי יהודי וגוש של מושבות עבריות מעתלית בצפון ועד חדרה בדרום. בשלהי שנת 1902 יימצאו בזכרון יעקב ובכנותיה 73 משפחות איכרים בלבד.²⁸⁴

בסיכום שנת 1902 ציין בדו"ח יק"א:

"מושבה זו זכרון [יעקב], שמצבה היה כה מביך בשנים האחרונות, נראית לנו

281. מחודש ספטמבר 1902 קבעה יק"א תקציב לכל איכר. בחודשים ספטמבר-אוקטובר, היא סיפקה לכל איכר: מספוא, 3 עיזים, פרה, שוורים, זרעים, מחרשות וכלי עבודה, בסך כולל של 1,496 פר' לאיכר. בשנת 1903 תגדיל יק"א את התקציב ותספק לכל איכר עוד פרה, 3 עיזים, זוג שוורים, זרעים, מספוא וכלים שונים, בסך 1,186 פר' (סמסונוב, שם, עמ' 280).

282. סמסונוב, שם, עמ' 277-278.

283. במכתב מ-1.8.1902 לד"ר הרצל, ציינו הפועלים שהחליטו לפנות אליו, כי בקשותיהם מיק"א נדחו. לפי שעה יש להם עבודה, אולם אימת הרעב מרחפת עליהם תמיד. השכר היומי נמוך וההכנסות הנוספות שהיו להם קודם מעבודות ההרכבה, הזמירה ועוד וכן תמיכות שקיבלו - פסקו. הם שקועים בחובות ואינם יכולים לקבל הלוואות בהקפה. בשל המצב עזבו רבים מחבריהם את הארץ. ואילו הם, ראשי 24 משפחות, המונות 98 נפשות, מבקשים לסייע להצליח להתיישב בארץ (סמסונוב, שם, עמ' 277).

284. בדו"ח יק"א לשנת 1902, עמ' 45, צוין ש-5 משפחות כבר 'משוכללות'. אדמת בורג' (לימים בנימינה) בשטח 6,000 דונם שנקנו, יאפשרו שכלול של 28 משפחות נוספות. בדו"ח יק"א לשנת 1903 צוין שבמושבה 68 משפחות (1,108 נפשות) הזקוקות עדיין לסיוע להעמדתן על הקרקע. 5 מהן, מסתפקות, מסיבות שונות, באדמות שיש להם בזכרון יעקב ומתנערות משימוש בכל קרקע נוספת; אדמת בורג' חולקה בין 28 משפחות; ואדמת מארח' (לימים גבעת עדה) בשטח של 4,772 דונם הושגה סוף סוף ותאפשר בקרוב את שכלולן של 35 המשפחות האחרות. מ' סמילנסקי יציין בסוף שנת 1903 שבזכרון יעקב 56 איכרים (ובנוסף כ-100 משפחות של: חנוונים, סוחרים, עגלונים, אומנים, נושאי משרה ופקידים), בשפיה נשארו 6 איכרים מתוך 24 ובאום אל-ג'מאל (בת-שלמה) 8 איכרים מתוך 27 (הזמן, י"ג בטבת תרס"ד (1.1.1904), עמ' 3; ט"ו בטבת תרס"ד (3.1.1904), עמ' 2).

קרובה מאד לצאת מתקופתה הקריטית. נוכל לקוות שעל ידי אדמות המזרע שלהם, הגפנים שלהם, והמטעים שלהם, המושבה תהיה במהרה עצמאית, ותוכל אף להתחיל להחזיר את חובותיה תוך שנתיים-שלוש".²⁸⁵

דו"ח יק"א לשנת 1902 - זכרון יעקב ובנותיה			
משפחות	יבול ורווח מהמטעים	גידולי שדה וטבק	הלוואת והערות
73 משפחות	תוצאות הבציר טובות יותר מאשר בשנה שעברה (שווי 34,782 פ"ר). הגפנים הישנות שנפגעו מהפילוקסרה נמצאות על סף הרס מוחלט. הן לא יניבו הרבה בעתיד. מצד שני, הגפנים האמריקניות, שהחליפו אותן, מתחילות להניב. בשנה הבאה כולן יתנו ענבים. קטיף התפוזים הניב יבול בשווי 1,100 פ"ר; השקדים 1,660 פ"ר. עצי זית גם מבטיחים תשואה טובה.	תבואות: שווי 27,268 פ"ר ניסויי הטבק הצליחו מאוד. תשואה של 64 ק"ג לדונם, תוצאה משביעת רצון מאוד.	בשנת 1900 היו במושבה 116 משפחות. מהלך השכלול כלל העברת משפחות רבות לאזור טבריה. כרגע 5 משפחות שוכללו לגמרי ו-68 צריכות סיוע. עם הושבת אדמות בורג' בשטח של כ-6,000 דונם יוסדרו 28 משפחות.

סוגיית השמיטה

בשמיטה הקודמת שימש הרב שמחה בונם אסוביצקי כרב המושבה וכאחראי על היקב. הרב אסוביצקי נפטר בכ"ג בשבט תרנ"ט,²⁸⁶ ולפי שעה טרם מונה לו מחליף.²⁸⁷ מי שטיפל עתה בנושא השמיטה היה הרב חיים דוב קנטור. ר' חיים דוב התיישב בשפיה עם הקמתה בתרנ"א (1891), שימש כש"ב באזור זכרון יעקב וכמשגיח על כשרות היקב בזכרון יעקב, והיה פעיל ציבור.²⁸⁸ ככל הנראה, נתבקש ר' חיים דוב לטפל בנושא השמיטה. בהסתמך על פסקים ושטרי מכירה ושכירות שהיו בידו, ולאחר התייעצות עם רבנים, סידר ר' חיים דוב שטר מכירה ושכירות על פי התנאים שהתווה הרב נפתלי הרץ הלוי בשמיטה הקודמת.²⁸⁹ העצים הוקנו על

285. דו"ח יק"א לשנת 1902, עמ' 45.

286. ראו נוסח מצבתו בבית העלמין בזכרון יעקב.

287. ראו לעיל הע' 89. למעשה גם בשמיטה הקודמת מי שערך את שטרי המכירות באזור זכרון יעקב היה בעיקר הרב טודרוס כהן רבה של ראש פינה. ראו לעיל שער ראשון, הע' 702.

288. ראו תדהר, חלוצי הישוב, ב, עמ' 588, ערך חיים דוב (קנטור). תדהר ציין בטעות ששפיה נוסדה בשנת תרמ"ז.

289. על גבי מעטפה, בה היו מצויים כתבים הקשורים בשמיטת תרס"ג, ציין ר' חיים דוב את תוכנה: העתקתי קונטרס ע"ד השמיטה מהגאון מבריסק רבינו ילד"ס [יהושע ליב דיסקין] זצ"ל; נוסח שטר מכירת הכרמים

מנת לעוקרם, ואדמת הזריעה הושכרה לשנים תרס"ב-תרס"ה. בשטר פורטו העצים הנמכרים והאדמות המושכרות, שבבעלות הברון רוטשילד, בזכרון יעקב, שפיה, בת שלמה, טנטורה ועתלית. הקניין נעשה מידי מורשה הברון, שם טוב פריינטה, לידי האגרונום הצרפתי אלברט בראבייה, בחתימת הקונה והמקנה, ובחתימת ידי העדים ר' חיים דוב, ומתתיהו תמשים, ראש הוועד בזכרון יעקב.²⁹⁰

ר' חיים דוב ערך גם קונטרס הנחיות, בו פירט את יסודות ההיתר ופרטיו. הוא ציין כי מלאכות כגון חרישה, זריעה וקצירה מותרת רק על ידי נכרי, בעוד מלאכות כמו חפירה סביב הגפנים, שירוש האינזיל, והמלאכות שאחר הקציר כדישה, מותרות על ידי יהודי, "ויתר המלאכות האסורות והמותרות, הנני מוכן בעזרת השם להשיב כד"ת לכל השואל אותי".²⁹¹

ככל הנראה, לאור זאת צוין בפרוטוקול אסיפת הוועד המקומי של זכרון יעקב, מיום 26.10.1902 (כ"ה בתשרי תרס"ג), כי "האדון הרצנשטיין התבקש להסביר בכתב לפקידות על כך שההיתר של הרבנים הוא שמלאכות חרישה, זריעה, זמירה [וכו'] ייעשו על ידי ערבים".²⁹²

מבחינה מעשית לא ברור כיצד בדיוק נהגו האיכרים. יש לציין שלא מעט פועלים ערבים ממילא עבדו בזכרון יעקב ובסביבתה.²⁹³ מכל מקום נראה שהעבודות באדמות עתלית נעשו בשנה זו גם על ידי יהודים.²⁹⁴

בחדרה משנת השמיטה תרנ"ו; נוסח שטר שכירות השדות בחדרה משנת תרנ"ו; פסק מלאכות האסורות והמותרות בשמיטה מהרב מיפו זצ"ל בשנת תרנ"ה; נוסח שטר מכירה ושכירות ביחד ססדרתי להאדון סי' [ניור] פאריינענטע בשנת תרס"ב; מעט הסבר על אופני "התר העבודה בשביעית" ג' תמוז תרס"ב. מעטפה זו כמו גם הקובץ ובו העתקת פסקי הרב דיסקין, והקונטרס שערך הרב חיים דוב לקראת שמיטת תרס"ג, כולם בכתב ידו של ר' חיים דוב, נמכרו במכירה פומבית (ראו קטלוג בית המכירות אסופה, 30.11.2006, פריט 390), ונקנו על ידי ספריית בית המדרש לרבנים שבאמריקה (NY JTS 10849; סה"ל MSS-D 8584).

290. ראו להלן נספח ב.

291. ראו להלן נספח א.

292. במקור: "ה' הערצנישטיין איז בעהויפטרינגט איבער געבין א בריף אין דער אדמיניסטראציע, איבער דער שמיטה - פראגע, אין וועלעכן ער דארף ערקלערין דיעס ערלויבניש פון דיע רבנים, אז נור דורך אראבער קען מען אקערין, זוען, שניידען עטצ"ס" (אתז"י, ספר הפרוטוקולים של ועד המושבה, כרך 2: 1902-1903, פרוטוקול מיום 26.10.1902, סעיף 14). ככל הנראה, הכוונה לפרץ הרצנשטיין, מחברי ועד המושבה.

293. ראו תיאורו של משה סמילנסקי: "מספר האיכרים בז"י [בזכרון יעקב] 56. האבות אינם עובדים כלל ובמקומם עובדים חרטים, הבנים עובדים בחריצות" (הזמן, י"ג בטבת תרס"ד (1.1.1904), עמ' 3). ובנוגע לשפיה: "במושבה זו נשארו רק ששה אכרים במקום עשרים וארבעה [...] הבתים של האיכרים היוצאים עומדים ריקים או 'חרטים' יושבים בהם" (הזמן, ט"ז בטבת תרס"ד (3.1.1904), עמ' 2).

294. אדמות עתלית נרכשו על ידי הברון רוטשילד בשנת תרנ"ט, מחמת ריחוקן משאר המושבות עובדו תחילה האדמות על ידי אריסים ערבים. ערביי הכפר טירה הסמוך ניסו להשתלט על השטח, והיה חשש שאם האדמות לא יעובדו על ידי יהודים במשך שלוש שנים רצופות האדמה תעבור לרשות הממשלה ('מחלול'). בשל כך גויסו בשנת תרס"א (1901) עשרה איכרים מזכרון יעקב לעיבוד השטח (סמסונוב, זכרון יעקב, עמ' 281-283; אהרנסון, שלבים, עמ' 80). בדו"ח יק"א לשנת 1902, עמ' 46, צוינו הקשיים שבעיבוד השטח, בשל הצורך להתמודד עם רשויות המס ובשל העיבוד האינטנסיבי של האדמות על ידי הפלחים בשנים הקודמות. בדו"ח צוין שנעשה ניסיון להגדיל את השטח על ידי רכישת קרקעות סמוכות, כדי להפכו לגוש אדמות ניכר.

המציאות החקלאית בזכרון יעקב ובבנותיה עולה מהדיווח של יק"א לשנת 1903, כדלהלן:

משפחות ונפשות	גפנים	זיתים	שקדים	פרדסים	גידולי שדה	ניסיונות חקלאים	משי
73 (1,108)	1,883 קנטר (מתוכו: 1,440 קנטר מהכרם המחודש)	ישנם 275 דונם של עצי זית שהניבו 8,600 ק"ג זיתים, המוערכים בסביבות 1,000 פרנק ומניבים כמעט 1,400 ליטר שמן	משטח של 700 דונם, יבול של 7,695 ק"ג = 7,937 פר'.	1,183 תיבות תפוזים. נמכרו לחברת פרדס. (טרם נעשו חישובי הרווחים)	גידול תבואות בשטח 5,060 דונם הניב יבול בשווי 35,924.55 פר'	טבק כ-10 דונם טבק מניסיון של כמה איכרים והניבו 507 ק"ג בוצעו בדיקות במישור זכרון לגבי טיפוח כותנה, פשתן ופרח קסיה. פשתן וקאסי קלאסי הניבו תוצאות מספקות. הכותנה לא מוצלחת	מתנחלים אלה גידלו 23 אוקיה זרעי תולעי משי, הם קיבלו 752 ק"ג פקעות בשווי 2,486 פר'

ראש פינה וסביבתה

המעבר ליק"א מצא את ביטויו גם כאן בתוכנית 'שכלול'. חלק מהמשפחות הועברו מהמושבה והאיכרים הנותרים חולקו לשתי קבוצות עיקריות. לאחת הוקצבו בעיקר שטחי פלחה גדולים, ולשנייה משק מעורב כרמים, תות ופלחה.

בדו"ח יק"א שסיכם את הנעשה בשנת 1902, צוין שלאחר העברת מספר משפחות מראש פינה לאזור טבריה, נותרו במושבה 43 משפחות בלבד. חלקן כבר שוכלל על ידי תוספת אדמה וחלקן בתהליך שכלול, כדלהלן:

משפחות	מקום	הערות
10	אדמות קאבא והר כנען	משוכללות לגמרי
25	אדמות חדשות שנרכשו	החזקתן של אדמות נוספות מאפשר עתה את שכלולן הבטוח של משפחות אלו שמעמדן היה עד עתה זמני
8		יועברו לאזור טבריה או שתימצא להם אדמה נוספת ליד ראש פנה
סך הכל 43 משפחות - שטח ראש פינה, קאבא, הר כנען, והאדמות החדשות: 15,000 דונם		

לפי שעה עובדו האדמות במשותף על ידי 7 איכרים. היבול הסתכם ב-6,073 פר'. בדו"ח יק"א לשנת 1903, עמ' 77, צוין ששמונה חקלאים 'שוכללו' בעתלית. כל אחד קיבל שטח של פדאן, דהיינו כ-130 דונם, תמורת תשלום שכר דירה שנתי של 100 פר' ומתן מקדמה של 1,000 פר' עבור ציוד, כשנבקע שניתן לבטל את החוזה מדי שנה. במקביל, צוין בדו"ח, נרכשו רוב האדמות הסמוכות, שיוקדשו בקרוב לשכלול חקלאים נוספים.

משי	טבק	גפנים	תבואות	
2,178 פר'	11,378 ק"ג ב-452 דונם (25 ק"ג לדונם)	10,129 פר'	60,945 פר'	יבול
הענף מצוי בקשיים	ניסיון מוצלח. עבודת איכרים ופועלים הגרים במושבה		משביע רצון. יותר משנה שעברה	הערות
הכנסה ברוטו (בניכוי המיסים) 1,200 פר' לכל איכר. באדמות קאבא ההכנסה ברוטו: 1,700 פר'. המתיישבים יוצאים באופן סופי מהתלות והם יוכלו להתחיל להחזיר את חובותיהם. יקב ראש פנה: מכיל 1,366 הקטוליטר יין במצב טוב.				הערות כלליות

לעומת זאת, האיכרים הציגו תמונה קודרת יותר. במכתב שכתבו לאמיל מאירסון מפריס ב-9.11.1902 (ט' בחשוון תרס"ג) הם ביקשו הלוואה בסך 8,000 פר', בגלל חובותיהם המצטברים על עיבוד משקיהם. בפרט, שבשל מחלת הכולרה שהתפשטה אז בארץ הם סגורים ומסוגרים בראש פינה. מחירי המזון עלו פי 3-4 והמוכרים מסרבים למכור בהלוואה. "במשך הזמן של עשרים שנה שאנחנו פה לא היתה עוד עת רעה כזאת. רעב במלוא מובן המילה. האיכרים הם מדוכאים מאוד. אינם יודעים על מה לדאוג תחילה. פשוט, מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה", ציינו.²⁹⁵ משלא נענו, פנו כמה שבועות אחר כך, ב-27.11.1902 (כ"ז בחשוון תרס"ג), לפריינטה וביקשו את ההלוואה, כשהם מתחייבים להחזיר את הלוואה "בעת היאסף מהגורן והיקב, בלי שום עיכוב כלל". "היוקר יעלה מיום ליום" - ציינו - "בהקפה לא יינתן אף בדמי פרוטה אחת. אין לתאר גודל הלחץ והמחסור השורר עתה במושבותינו. וידוע לכבודו הנעלה תוצאות גורנינו משנה שעברה, כי היתה שנת בצורת. ומאז ג"כ כל מחייתנו בהלוואה, וחוב גדול השתרר על צווארינו".²⁹⁶

במכתב נוסף למאירסון מליל ה' בכסלו תרס"ג (4.12.1902) קבלו 32 חותמים על כך שיק"א למעשה לא עמדה בתנאי ה'שכלול' שקבעה. שטחי האדמה שנקבעו לאיכרים לא הוענקו להם במלואם; התקציב שנקבע לביסוסם לא ניתן; את מרבית הענבים מסרבת הפקידות לקבל ליקב; הוצאות הציבור, שמימונן על ידי המושבה לא צוין בחוזה עם יק"א, הוטלו אחרי השנה הראשונה על כתפי המתיישבים:

"ואתם אומרים, עבדו וחיו, נרפים אתם נרפים! עצלים! שנוררים! פושטי יד [...] תיארנו לפניך את מצב ישובנו. אשר רבים מאיכרינו אלה חסר להם זרע, ואחדים מהם גם בהמות לחרישה, ורובם ככולם מחיית נפשות וצורכי ביתם. והזמן לא יחכה לנו רגע. וימי העבודה הנם באים לקראתנו לשלום".²⁹⁷

295. שו"ב, זיכרונות (ב), עמ' 76-77.

296. שם, עמ' 77-78.

297. שם, עמ' 79-94.

למכתב צורף תזכיר המפרט את ההתחייבות של יק"א והביצוע בפועל. כדלהלן:

מספר המשפחות ומקומן	תוכנית השכלול לכל משפחה	בפועל
22 בראש פינה עצמה	154 דונם אדמת זריעה (ולמשפחה גדולה הטבה) 33 דונם כרמים. הענבים יתקבלו ביקב במחיר 25 פר' לקנטר, והתשלום יתבצע במזומן לאחר ניכוי 12% מס העשור.	88 דונם אדמת מזרע בלבד (לעיתים חלקה אדמת טרשים או חול). מס עשור גבוה יותר משנקבע. את הוצאות הציבור יק"א הטילה עליהם. הפקידות מסרבת לקבל ליקב יין מעבר ל-400 הקטוליטר.
3 באדמת מגאוויס	154 דונם אדמת מזרע הטבה על הכרמים 66 דונם תות.	96 דונם בלבד ולא מחולקת מאדמת הפלאחים. נאלצו לעזוב שם ולגור בראש פינה וכל תבואתם נהרסה. מדובר במשפחות גדולות.
2 באדמת ביריה	הובטח שהאדמה תחולק מאדמת הפלאחים ותנתן אדמה נוספת.	לא קיבלו אדמה נוספת. והאדמה לא חולקה אדמתן מועטה. התדלדלו השנה מאד.
1 באדמת מאג'אר	הובטח שהאדמה תחולק מהפלאחים, תינתן רפת.	אדמה לא מחולקת מהפלאחים. כספו הלך לאבדון, בהמותיו מתו. משפחתו אחת הגדולות במושבה, והטבה לא קיבל.
2 באדמת קאבא	הובטח שהאדמה תחולק.	החלוקה לא נעשתה. האיכרים הפסידו אף את הזרע שזרעו. אחד עזב כבר בשנה שעברה.
2 בהר כנען		האדמה לא מתאימה לזריעת דגן. מצויה בין אדמות הערבים העולים עם גמליהם וצאנן על החלקות.
8 מתיישבי אדמת קאבא (בשטח ואזיה)	330 דונם אדמת מזרע.	קיבלו רק 297 דונם. האדמה לא מספיקה לכלכלתן וחיים בעוני ובחוסר כל. שלוש משפחות גדולות מאוד לא קיבלו כל הטבה.
3 ללא קרקע ובהמות		כמעט גוועים ברעב.

סוגיית השמיטה

מי שטיפל בנושא השמיטה באזור ראש פנה היה הרב טודרוס כהן, רב המושבה הוותיק, שטיפל בסוגיית השמיטה גם בשמיטה הקודמת.

באשר למטעים, בשטר שנחתם בראש פנה בא' בתמוז תרס"ב מצוינת מכירת האילנות לעקירה, במתכונת שערך הרב נפתלי הרץ הלוי בשמיטה הקודמת, ואומץ כנראה כבר אז על ידי הרב טודרוס כהן. "כל הגפנים ונטיעות והאילנות" שיש ל"השר הבאראן המרומם כש"ת מ"ר עדמונד די ראטישילד שליט"א ושותפיו הי"ו מפאריז", באדמות המושבות ראש פינה, יסוד המעלה, משמר הירדן ומטולה וסביבותיהן נמכרו באמצעות בא כוחם שם טוב פריינטה, "להנוצרי האדון מסי' [ה] בארבייע"²⁹⁸.

ההנחיות שנתן הרב טודרוס כהן היו, בדומה לשיטת הרב ספקטור, להתיר מלאכות דרבנן על ידי יהודים ומלאכות שיסודן מן התורה על ידי גויים, כפי שיתאר הרב טודרוס כהן לראי"ה קוק, בשמיטת תר"ע:

"וכן בשמיטה שעברה בא לפה ה' [אדון] פארנאטא מנהל הראשי של כל המושבות ובכבוד גדול ביקש ממני בכח הרשאה של הבארען הנעשה ע"פ ד"ת בהממשלה, ועשיתי השטרי מכירות כדתה"ק, וכל האיכרים קיימו עליהם לאסור כל הארבעה עבודות רק ע"י עכו"ם בכח פקידות בכבוד גדול"²⁹⁹.

היתרו של הרב טודרוס כהן נתקל בהתנגדות של רבנים מצפת, אשכנזים וספרדים. נתון זה עולה במיוחד מתשובה שכתבו חברי בית הדין הספרדי בצפת, הרב ישמעאל הכהן והרב חיים מנשה סתהון, בראש חודש אלול תרס"ד, ל'בית דין רבה' שבטבריה בראשות הרב אליהו ילוז, שבקש לברר "ע"ד [על דבר] הענבים המובאים מראש פינה שיש עליהם תעודה מה"ר טודרוס הי"ו שהכרמים נמכרו לגוי קודם שנת השמיטה"³⁰⁰, מאחר ששמעו שהאשכנזים בצפת אסרו אותם.

בתשובתם ציינו הרבנים הנזכרים מצפת שחובת השמיטה בזמן הזה היא אמנם מדרבנן, אולם גם לדעתם יש לאסור את הענבים הנ"ל מכמה נימוקים:

א. המשיבים פקפקו בכלל אם נעשתה מכירה, "שבתעודת הר' טודרוס הנשלחת לעי"ק [לעיר קדשנו] כתוב שכבוד הנדיב הבארון ראטישילד [ראטהשילד] תושב פאריז מכר כל המושבות אשר סביב עי"ק לעכו"ם אחד מבני פאריז ועל זה סומך הר"ט הנז' [כר] להתיר ואנחנו לא נדע אם כנים הדברים או להד"מ [לא היו דברים מעולם]."

ב. גם אם בוצעה מכירה, מסתבר שהמכירה לא הייתה "מכירה גמורה וחלוטה

298. להלן נספח 30.

299. פוס, יסוד המעלה.

300. שו"ת יש מאין, ב, חושן משפט, סימן כו.

גוף הקרקע ממש בשטר גמור לשתי שנים", דרישה העולה משו"ת 'שמן המור' שתשובתו מהווה בסיס להיתר מכירה.

ג. ההיתר הוא לעבודת גויים דווקא, ואילו "בנ"ד בעו"ה [בנידון דידן בעוונותינו הרבים] הוא מכירת חוכא ואטלולא כי היהודים בעלי הכרמים הם הם העובדים שם בזמירה ובצירה כדרך הבוצרים וכ"ש [וכל שכן] שאר המלאכות ממש כמו בשאר השנים כנודע".

ד. אין להסתמך על חובת המיסים ('ארנונא') כהיתר, כיון שכבר הסכימו הפוסקים לכך שחל דין קדושת שביעית על יתרת הפירות.³⁰¹

מסקנתם הייתה אפוא שהפירות קדושים בקדושת שביעית ואין לעשות בהם מסחר. לדבריהם, גם אם אנשי ראש פינה היו מקפידים לשמור את הפירות בקדושת שביעית לא היה שייך לקנות מהם, גם בדרך היתר, כי "מי הוא הקונה הפתי דשביק היתרא דהיינו פירות הגויים ולינקט דבר העלול להכשל בו ובפרט כשידרוך אותם ליינן ויצטרך לבערו בזמן הביעור", אך למעשה אנשי ראש פינה חשודים לעשות מסחר בפירות שביעית, וממילא "בנ"ד [בנידון דידן] דישאל קדושים שואלים את פינן להורות להם הדין וודאי דאסרינן להו בפה מלא".³⁰²

יש לציין שהרב טודרוס כהן היה קשור בקשרי משפחה ישירים עם אישים בולטים בקהילות האשכנזיות בטבריה ובצפת.³⁰³ יתר על כן, כאשר ערער, בשנת תרס"ב, השו"ב של ראש פינה על רבנותו, חתמו רבנים חשובים מטבריה ומצפת, אשכנזים וספרדים, על פסקי דין המצדדים ברב טודרוס כהן.³⁰⁴ בכל זאת ננקטה כאן עמדה חריפה כנגד ההכשר שנתן. דומה שחוסר האמון בכשרות שנתן הרב טודרוס כהן לענבי ראש-פינה, עד כדי פקפוק האם אכן נעשתה מכירה, נבע במידה רבה, מהביקורות בכלל שהושמעו בצפת על אורחות חיי המתישבים ומן הפולמוס סביב סוגיית השמיטה, בין המושבות למוסדות היישוב העירוני, בשמיטות תרמ"ט ותרג"ו.³⁰⁵

301. הפוסקים שהוזכרו הם: שו"ת המבי"ט, סי' מ"ו (ראו לעיל כרך א, עמ' 11). ספר לחם שמים, שביעית פרק ד, משנה ב (הכוונה לספרו של ר' יעקב עמדין על המשניות) וכן בפסקם של הרב רחמים פרנקו והראשון לציון הרב אברהם אשכנזי (על פסיקתם ורקעה, ראו לעיל כרך א, עמ' 51-53).

302. מציאות זו משתקפת גם ממכתב שכתב הרב טודרוס כהן לראי"ה קוק בשמיטה שאחריה, בו הוא ציין כי בשמיטה הקודמת הגיעו ענבי ראש פינה לשווקים בצפת, למרות האיסור שהוטל עליהם בצפת (כן מאיר, מה נאכל, עמ' 139).

303. חותנו ר' שמואל אהרן ויליקר היה מראשי כולל רייסין וחסידי סלונים בטבריה. הרב טודרוס כהן עצמו היה, ככל הנראה, ממונה כולל רומניה בזמן מגוריו בעיר. בנו ר' משה היה ממנהלי כולל רומניה בעיר, החל משנת תר"ס; בנו ר' שלמה היה חתן ר' ישראל נח זאלץ מנכבדי טבריה, ובתו הייתה נשואה לנכדו של רב הקהילה האשכנזית בצפת, הרב רפאל זילברמן.

304. על הפסק האוסר להעביר את "הרב המופלא וכבודו ה' מלא כקש"ת ר' טודרוס הכהן הי"ו" ממשרתו, חתומים חברי בית הדין הספרדי בצפת, הרבנים שלמה יוסף חכים, אליהו ענתבי ויוסף ידיד. לפסק זה הצטרף גם בית הדין האשכנזי בצפת, בראשות הרב רפאל זילברמן והרב ישראל אשכנזי, וכן הרב אהרן בכור אלחדיף רבה של טבריה (שו"ת מפי אהרן, חושן-משפט, סימן כ). אכן הרב חיים סתהון והרב ישמעאל הכהן אינם בין החתומים.

305. על המתחות בין פקיד הברון לרבני צפת בשמיטה הקודמת, ראו לעיל שער ראשון, הע' 698.

מעבר לשאלה האם נעשתה מכירה, התנגדו רבני צפת הנ"ל להיתר בשתי טענות עיקריות:

א. הם טענו כי ידוע שיהודים עוסקים במלאכות הזמירה והבצירה בעצמם, וכי הם גם חשודים לעשות מסחר בשביעית, אף שכאמור הרב טודרוס כהן לא התיר עבודת יהודים במלאכות דאורייתא, ואף ציין במפורש, שנים אחר כך, שהאיכרים והפקידות הקפידו על כך. קשה לדעת מה היה הרקע לטענה זו והאם הייתה זו ידיעה קלוטה מן האוויר שביטאה את חוסר האמון בעניין, או אולי אכן היו כמה יהודים שעשו מלאכות דאורייתא.

ב. הם טענו שלא מדובר היה במכירה גמורה. יש לציין שמחלוקת זו, האם יש צורך במכירה גמורה בטאבו או לא, הייתה לב המחלוקת בין הרב יצחק אלחנן ספקטור לרב שמואל סלנט בשמיטות הקודמות,³⁰⁶ כאן היא הופיעה שוב, אך באופן מעניין ללא אזכור הדיונים הקודמים. מפתיע גם שרבני צפת הספרדים התעלמו מפסיקתו של הראשון לציין, הרב יעקב שאול אלישר, שהתיר לקראת השנים תרמ"ט, תרנ"ו ותרס"ג את מכירת הקרקעות ללא צורך ברישום המכירה בטאבו.³⁰⁷

באשר לעבודות הזריעה, השטר הנ"ל לא התייחס אליהן. מסתבר שהרב כהן ערך שטרי השכרה לשדות המזרע, בהבלעת שנת השמיטה, וכי הוא התנגד לעשיית מלאכות השדה שיסודן מן התורה על ידי יהודים. כך עולה ממכתב נוסף שלו לראי"ה קוק, מערב שמיטת תר"ע:

"וב"ה עשיתי וגמרתי את השטרי מכירות ושכירות כפי הנוסח שיש בידו מכמה שמיטות שעברו, הכל על נכון. רק המנהל ה' קלווריסקי [...] היה לו ויכוחים עמי למה כשהיה מנהל בגליל התחתון סמוך לעיה"ק טבריא עשו הרב דשם וחכמי הספרדים דשם היתר בשמיטה העברה אפילו על המלאכות שאסורות מדאורייתא שיעשו ע"י ישראל, כמו שכתבתי מכבר לכת"ר [לכבוד תורתו] מה שהיה לי עם הרב מיכל הלפרין זלה"ה עבור ההיתר שעשה בשנת השמיטה תרס"ג. איך שיהיה מנעתי לעשות רצונו בזה."³⁰⁸

למעשה, לאור מצבם הדחוק של איכרי ראש פינה והתלות שלהם בתבואות, קשה להניח שכל השדות הוחכרו ממש לערבים, והיהודים קיבלו רק חומש או רבע כמקובל בהחכרות ממין זה. יחד עם זה, ייתכן שרבות מהעבודות נעשו על ידי ערבים, שכן בגליל במיוחד רווחה התופעה של העסקת פועלים ערבים קבועים ('חרטים'). כפי שתואר משה סמילנסקי בשלהי שנת 1903, בנוגע לראש פינה: "העבודה בשדה נעשית

306. ראו לעיל כרך א, פרק אחד עשר.

307. ראו לעיל הע' 185 ובשער ראשון, הע' 451.

308. קוק, אגרות חמדה, עמ' 237. על היתרו של הרב יחיאל מיכל היילפרין, שיהודים יורעו את שדות יבניאל וסביבתה, ראו להלן בפרק שביעי.

פה ע"י חרטים. אבל בני האכרים הצעירים עובדים. אחדים מהם עובדים בעבודת השדה ורובם עובדים בתור שכירי יום אצל הפקידות ובכית-החרשת למשי".³⁰⁹

באשר ליסוד המעלה נמסר דיווח מפורש, בתמוז תרס"ג, שלצורך עבודות השדה "לכל אחד ש 2 חרטין מסבת השמטה".³¹⁰ וסמילנסקי העיר בשלהי שנת 1903 ש"כל העבודה נעשה גם במושבה זו ע"י "חרטים" שנתיים".³¹¹

יסוד המעלה בשנת תרס"ג (1903) ³¹²			
הערות	תבואות וטבק	מספר התושבים	
כבר בדו"ח הקודם צוין שהמצב במושבה קשה בשל רצף של שנות בצורת שנבע ממצבה האקלימי המיוחד, ובשל מס עשור גבוה (33%) ושטח קטן. מאז לא השתנה הרבה. חולקה עזרה למספר משפחות נזקקות במיוחד. אדמת מלאח שנקנתה נבחנת. מקווים לקנות אדמות נוספות.	שווי הקציר היה 31,691 פר'	246 נפשות	דו"ח יק"א
שנתיים של בצורת. השנה שליש מהאדמה לא לא נזרעה, כי קצרה ידם לזרוע הרבה בלי בהמות וזרעים. הבהמות מתו בהעדר מרעה. כשליש אדמה בורה. הפקיד ספורטה עומל על הזלת העשור. לכל אחד יש 2 חרטים מסבת השמטה. 10 פועלים עובדים בפרדס הפקידות מקבלים 50-45 פר' לחודש (8 נשואים, 2 רווקים) לא ברור מה יעשו כשהעבודה בפרדס תיפסק. נקנתה אדמה (אדמת מאלכי) 800 דונם ועומדים לקנות שטח של 3,000 דונם. בארבייה ערך תוכנית: 500 דונם למשפחה בת 5 נפשות, ולכל נפש נוספת 20 דונם.	זרעו כל אחד 90 מיד חטים. 60 מיד שעורים 20 מיד עדשים 12 מיד כרשינים 20 מיד חומבאט 2 מיד דורא 6 מיד חולבע [חילבה]. הטבק לא מוצלח.	31 משפחות. לרוב 330 דונם. 2- משפחות: 150 דונם למשפחה אחת: 550 דונם 10 פועלים העובדים בפרדס 5 משפחות חנוונים ובעלי מלאכה	דו"ח יהושע בן אריה
לדברי האיכרים האדמה כחושה, המושבה רחוקה והכל יקר. המעשר כבד, כשליש מהיבול. בחורף יש קדחת המחלישה את התושבים. תלויים בתמיכת הפקידות. כל העבודה במושבה על ידי חרטים ערבים. 10 פועלים עובדים בפרדס הפקידות, אינו מכניס. הוצאותיו לשנה 18,000 פר'. הפירות נגנבים על ידי הערבים.		לרוב 300 דונם אדמה. 15 איכרים: יש בהמות וגם תבואה לאכילה ולזריעה. 10 איכרים: יש בהמות, אך אין תבואה מספקת גם לזריעה וגם לאכילה. 5 איכרים: אין תבואה ואין בהמות וכלים. 2-3 פקידים לשעבר בעלי שטחים גדולים וטובים אחד מהם יבולו השנה 600 פר' נטו. הספיקו לגדל טבק, אך לא משתלם לגדלו.	דו"ח משה סמילנסקי

309. הזמן, י' בטבת תרס"ד (1903.2.29), עמ' 4.

310. אצ"מ A25\54.

311. הזמן, י' בטבת תרס"ד (1903.2.29), עמ' 4.

312. הנתונים בטבלה זו ובטבלה הבאה לקוחים מדו"ח יק"א לשנת 1903, עמ' 66, 80; דו"ח יהושע בן-אריה מראש פינה, מתמוז תרס"ג (אצ"מ A25\54); ומסקירתו של משה סמילנסקי מכסלו תרס"ד (הזמן, י' בטבת תרס"ד (1903.2.29), עמ' 4).

משמר הירדן בשנת תרס"ג (1903)			
הערות	יבול	תושבים	
ממשיך להיות לא מספק. המכשול העיקרי לשגשוג המושבה הוא היעדר אדמות, למתנחלים אין כל אחד מהם; רק כ-200 דונמונים; אך רכישת אדמות חדשות מציגה קשיים.	שנת 1903 לא הייתה שנה טובה עבור המתיישבים, והייתה חובה לתת למשפחות הנזקקות ביותר מקדמות בכדי לאפשר להם לזרוע את קציר 1904.	19 משפחות, בהן 12 איכרים (בסך הכל 115 נפשות)	דו"ח יק"א
סובלים הרבה מחוסר באדמה. לכן נקנתה עבורם אדמה נוספת 940 דונם על שפת הירדן.	בשל סכסוך משפטי נאלצו לעזוב את המושבה. שבו רק לאחרונה. בשל כך לא זרעו תבואות. זרעו מעט בקיץ. עקב כך קיבלו השנה כל אחד הקטר לשתילת טבק.	12 איכרים	דו"ח יהושע בן אריה
סובלת ככלל ממחסור באדמה, מים ובהמות. כמעט כולם בעלי עמוסים בחובות. כמעט כל בני המושבה מקבלים 'חלוקה' מהכוללים בצפת.	כמעט לא חרשו את האדמה משום שבשל הסכסוך המשפטי גורשו באמצע החורף.		דו"ח משה סמילנסקי

מטולה

מטולה הוקמה בשלהי שנת תרנ"ו (1896) כמושבה מתוכננת על בסיס מזרע, עבור 60 משפחות פועלים במימון הברון רוטשילד.³¹³

המושבה נתקבלה בקשיים עצומים מראשיתה. שטח האדמה היה קטן משחשבו. חלקו הגדול לא התאים למזרע, והחלקות היו מפוצלות בין 7-8 גושים, מה שהקשה מאוד על אפשרות עיבודן. כמות המים הייתה מועטה והמושבה רחוקה ממושבות הגליל האחרות. יותר מכל העיקר על המושבה הסכסוך המתמשך עם הדרוזים, תושבי הקודמים של המקום, שהמשיכו לתבוע בעלות על המקום, הפריעו לעבודה החקלאית ומנעו מתן אישורי בניית בתים במושבה. התושבים התגוררו בבקתות רעועות, והיו תלויים בתמיכה מתמדת של הברון. לאחר המעבר לחסות יק"א, בשנת תר"ס (1900), לחצו איכרי המושבה לפטור את מצוקתם.³¹⁴ במכתב לפקיד פריינטה מד' בסיוון תרס"א (22.5.1901) תבעו האיכרים להסדיר את מצבם בהקדם, אחרת הפקידות "מחויבת היא להוציא אותנו ואת משפחותינו ממטולה - ולהושיבם במושבה אחרת שנוכל לשבת לבטח".³¹⁵ כעבור זמן קצר הצליחה פקידות יק"א להגיע להסדרי פיצויים

313 ראו לעיל שער ראשון, הע' 246-247.

314 בן-ארצי, בנייתה של מטולה, עמ' 219-222.

315 אצ"מ 8189\15

עם הדרוזים, והחלה, בסוף שנת 1901, לפעול לשיקום המושבה. הוחלט לצמצם את האוכלוסייה במקום ולהרחיב את משקי המשפחות הנותרות, על בסיס פלחה, טבק ומרעה. מביין 60 המשפחות נותרו 39 משפחות, ונבנו עבורן בתי קבע. שאר המשפחות הועברו להתיישבות החדשה בגליל התחתון.³¹⁶ בדו"ח יק"א לשנת 1902 צוין כי רכישת אדמות מרג' עיון ואבל תאפשר לספק פחות או יותר את תוספת האדמה הדרושה לכל אחד מהאיכרים. במהלך החורף עובדו השטחים החדשים בעיקר על ידי האיכרים. התבואה הניבה יכול בשווי 18,647 פר'. 158 דונם הטבק, שהינו כנראה איכותי יותר מזה של שאר המושבות, הניבו 4,200 ק"ג (26 ק"ג לדונם).³¹⁷ למעשה היו האיכרים עדיין תלויים, ברוב חודשי השנה, בתמיכה קבועה של הפקידות.

סוגיית השמיטה

כאמור מצוי שטר מכירת עצים לעקירה, מד' בתמוז תרס"ב, מידי בא כוח הפקידות שם טוב פריינטה לאגרונום הצרפתי אלברט בארבייה, אותו ערך הרב טודרוס כהן מראש פינה, ובו צוינה גם מכירת אילנות הברון רוטשילד "באדמת מושבה מטולה והסביבה".³¹⁸ למעשה לא היה במכירה זו פיתרון לרוב רובה של העבודה החקלאית במושבה, שהתבססה על מזרע תבואות וטבק. הרב טודרוס כהן חתם כאמור גם על שטרי השכרה לשדות, ואולי כלל גם את אדמות מטולה. אך ספק אם התקבל על דעתם של האיכרים והפקידות פיתרון זה. המעניין הוא שנמצא שטר מכירה נוסף, הקודם לשטר האמור. השטר נערך במטולה עצמה בכ"ו בסיוון תרס"ב, וצוינה בו הקנתא "כל הקרקעות והאדמה השיכה למטלה והאלנות אשר עליהם" לידי אלברט בראביה, עבור תשלום "ששים פראנק זהב", אותם הוא מחויב לשלם בעוד חצי שנה. בנוסף צוין כי הקונה ממנה את פריינטה כשליחו לקניית אדמות נוספות. בשולי השטר חתם פקיד המושבה דניאל ספורטה על כך שהוא מתחייב לסלק את החוב הנזכר של "האדון ברביה להאדון הנכבד מר פארינטי הי"ו עבור הקרקעות השיכים למטלה אשר קנה ממנו", אם לא ישלם זאת בארבייה במועד הנקוב.³¹⁹ ייתכן שמי שערך את השטר הנ"ל היה הרב אורי פלשין, ששימש כרב וכשו"ב במושבה בין השנים תר"ס-תרס"ה (1900-1905).³²⁰

316 בן-ארצי, בניית של מטולה, עמ' 222.

317 דו"ח יק"א לשנת 1902, עמ' 51.

318 ראו לעיל, הע' 298, ולהלן נספח 30.

319 להלן נספח 29.

320 בין השנים תרנ"ב-תר"ס (1892-1900) שימש הרב פלשין, שגדל בחברון, כשו"ב, מורה ומוהל בזכרון יעקב. לאחר פטירת הרב אסוביצקי שימש בפועל כרב ופוסק במקום. עם מעבר המושבה ליק"א, בשנת תר"ס עבר לשמש כרב וכשו"ב במטולה, עד עזיבתו את המושבה בשנת תרס"ה (פלשין, ספר הזיכרון, עמ' 23-30). על פסיקתו בנושא נוסח התפילה במטולה, שעליו היה סכסוך מתמשך, ראו שם, עמ' 37: "כאשר בא פקודה מחברת יק"א להוציא הפסק דין אמיתי קיימתי פקודתם והוצאתי פסק דין עפ"י דין הכל הולך אחר הרב, ואחרי רבים להטות". בדו"ח אטינגר משנת תרס"ב (1902) מצוין תשלום משכורת לרב במטולה בסך 240 פר' ומסתבר שסכום זה ניתן לרב פלשין בנוסף למשכורתו השנתית כשו"ב, שלפי הדו"ח הייתה בסך 1240 פר'.

במהלך שנת תרס"ג נזרעו השדות בתבואות ובטבק, אם כי גם כאן נעשה חלק ניכר מן העבודה ממילא על ידי גויים, שכן עבדו במקום כמאה חרטים ערבים.

321 מטולה בשנת תרס"ג (1903)			
הערות	יבול	תושבים	
הקציר לא הניב תוצאות טובות במיוחד. כישלון זה נובע בעיקר מהגשמים העזים שירדו באזור.	תבואות: 19,994.80 פר' בשנת 1903 הכינו המתיישבים מעט מאוד טבק. מתוך 264 דונם, רק 69 דונם הצליחו. הטבק הזה עדיין מטופל. הוא מוערך ב-1322 ק"ג אספסת גודלה בשטח של 70 דונם היבול: 41,700 ק"ג אספסת יבשה	39 משפחות (311 נפש)	דו"ח יק"א
נבנו 39 בתים ורפתות (אורוות) עבור האיכרים שישבו עד עתה בחורבות הדרוזים ההסדר בשנים האחרונות: מקבלים תמיכה ל-9 חודשים (עד אוקטובר) ושלושה חדשים מתפרנסים מיבולם	הפועלים שותלים טבק עד שתשכלל אותם הפקידות 6,800 דונם אדמת מזרע 5,000 אדמת מרעה נקנתה השנה תוספת: 3,800 דונם אדמת מזרע 1,000 דונם אדמת מרעה	39 משפחות איכרים (כ-200 נפש) 10 משפחות פועלים (כ-40 נפש) 10 משפחות חנוונים ובעלי מלאכה ובנוסף שו"ב רוקח ומילדת	דו"ח יהושע בן אריה
21 משפחות הועברו. הסכסוכים עם הדרוזים עלו הון. מס המעשר גבוה במיוחד. התנהל השנה מאבק על כך בעידוד הפקידות 4 נאסרו עקב כך מקבלים תמיכת-מחיה ל-8 חודשים. התמיכה החודשית מועטת כ-30 פר' לזוג 101 פר' לכל ילד. על 29 איכרים יש בערך 100 חרטים היושבים באורוות האיכרים עם משפחותיהם ועובדים את שדותיהם ואוכלים מפריים. נקנתה אדמה נוספת כדי שלכל משפחה יהיו 300 דונם אבל יש ערעור על הקנייה.		21 משפחות איכרים הועברו. נותרו 39 משפחות.	דו"ח משה סמילנסקי

(ראו לעיל ליד הע' 101).

321 הנתונים לקוחים מדו"ח יק"א לשנת 1903, עמ' 80-81; דו"ח יהושע בן-אריה מראש פינה, מתמוז תרס"ג (אצ"מ 54\A25); ומסקירתו של משה סמילנסקי מכסלו תרס"ד (הזמן, 'י בטבת תרס"ד (1903.2.29), עמ' 3).